

Л. Підкамінна, канд. філол. наук

**Лексико-семантичне поле епітетних конструкцій
на означення характеру ліричних персонажів
у поетичній мовотворчості Т. Г. Шевченка**

Сучасні дослідження Шевченкової мовної практики (Ю. Дядищева-Росовецька, О. Грабовецька, А. Мойсієнко, С. Січкач, В. Русанівський та ін.) свідчать про необхідність вивчення поетичної творчості майстра слова як системи образних компонентів, які, власне, у своїй системності й виявляють його художні настанови, особливості ідіолекту. Одним із визначальних образних компонентів у стилістичному плані є епітет. На стилетворчу і смислотворчу активність цього тропа у поезії Т. Г. Шевченка вказували В. Ващенко, Ю. Дядищева-Росовецька, І. Журба, О. Грабовецька, С. Єрмоленко, Л. Мацько, А. Мойсієнко, В. Русанівський, Н. Сидяченко та ін.

Виділення у системі художнього тексту епітетів як елементів, які і є однією з ознак, що характеризують художній твір як такий, все частіше здійснюється сучасними мовознавцями методом семантичного поля. Сучасні лінгвістичні дослідження демонструють ефективність такого підходу для вивчення певного фрагмента мовної дійсності, адже "такий метод допомагає систематизувати тезаурус відповідно до відображення у ньому ментальної картини світу, тобто взаємозв'язок окремих груп слів – семантичних полів – відображує взаємозв'язок фрагментів загальної для носіїв мови картини світу" [11, 35].

На можливість епітетів утворювати семантичні поля звернули увагу М. Братусь, Л. Дяченко-Лисенко, С. Єрмоленко, В. Красавіна, Н. Сидяченко, Л. Шутова та ін. На важливість вивчення мови Т. Г. Шевченка як польової структури вказував В. Ващенко [4, 73 – 75]. З огляду на вищезазначене детального вивчення потребує лексико-

семантичне поле епітетних конструкцій на означення характеру ліричного персонажа у мовотворчості Т. Г. Шевченка, адже суть художньої творчості полягає у втіленні всезагальних проблем людства в індивідуальні характери, взаємини і долі персонажів, які живуть в уявленні автора. На важливість такого мовного матеріалу вказував І. Гальперін: "Відомо, яку велику роль відіграє мовленнєва характеристика героїв у загальній концептуальній інформації твору" [6, 64].

Літературний характер являє собою конкретну сукупність душевних рис, що визначає індивідуальність зображуваної особи й водночас узагальнює собою певні життєві типи людей, які постають у творі як предмет авторського пізнання та оцінки. Не факти, вказував І. Лессінг, а характери дійових осіб, за допомогою яких факти здійснились, примушують поета переважно вибирати ту, а не іншу подію. Лише характери священні для нього [5, 133 – 136].

До лексико-семантичного поля зараховуємо епітети, які безпосередньо у своїй семантичній структурі містять оцінку-характеристику внутрішньопсихологічних якостей особистості (Пор., наприклад, *щирий*: який прямо, безкорисливо, чистосердечно виражає свої почуття, думки; відвертий, правдивий [12, XI, 585]) і сполучаються з дистрибутами, які називають особу або сукупність осіб, оскільки "персонажну сферу літератури складають не лише відокремлені індивідуальності, але й збірні герої" [5, 144] (люди, пан, громада, діти, ворог, рід і под.), а також епітетні конструкції, які метафорично або метонімічно характеризують ліричного персонажа: сатана-чоловік, неложні уста, скажений язик, сліпі люди, темний раб і под. Вважаємо характерологічними ознаками і перифрастичні сполуки: людський шашіль (пан), презавзятий патріот (пан), пекельні діти (конфедерати), блудний котюга (Давид), кроткий пророк (Марко Вовчок), великий чудотворче (Щепкін), великомученик святий (Лермонтов) і под.

Проаналізувавши фактичний матеріал, на основі семантичних множників у межах ЛСП "Характер" виділяємо декілька лексико-семантичних груп: ЛСГ "Характер", ЛСГ "Вдача", ЛСГ "Інтелектуальні особливості".

Ядерну зону формують перші дві лексико-семантичні групи. За допомогою епітетних конструкцій, які зараховуємо до цих ЛСГ, автор і визначає "сукупність психічних особливостей, з яких складається особистість людини і які проявляються в її діях, поведінці" [12, XI, 23]. ЛСГ "Інтелектуальні особливості" зараховуємо до периферії семантичного поля, оскільки будь-яка інтелектуальна особливість безпосередньо не є рисою характеру, однак здатна визначати й зумовлювати розвиток останньої (Пор.: *хитрий*: 1. Який для досягнення чого-небудь діє непрямыми, обманними шляхами; підступний, лукавий; 2. Який визначається розумом, кмітливістю; розумний, мудрий [12, XI, 64]).

ЛСГ "Характер" формують епітетні конструкції, які визначають стійкі психічні властивості, особистісні риси персонажа.

Спостерігаючи, художньо відтворюючи життя, митець виділяє в ньому два протилежні полюси – прекрасне і потворне – та відповідно між ними розгрупує життєві явища. Інколи для особливої виразності посилює у цих явищах домінуючу первину [10, 88]. Крім того, у силу своїх категоріальних ознак епітети у своїй семантичній структурі містять аксіологічний компонент, отже, за допомогою епітетних конструкцій автор має змогу моделювати і позитивні, і пейоративні характеристики ліричного персонажа.

Позитивні риси характеру у поетичних творах Т. Г. Шевченка окреслюють епітети *вірний, добрий, добросердий, жвавий, завзятий, кроткий, ласкавий, незлобний, нелукавий, правдивий, сміливий, смілий, хоробрий, цікавий, щедрий, щирий* та ін.

Епітетна ознака, співвідносна зі словом, що має денотативний статус особи, може також функціонувати із тим же значенням у поєднанні з дистрибутами на позначення частин тіла, атрибутів цієї особи, тобто має місце метонімічний перенос (Пор.: *щирий друг* (II 333.21) – *щире серце* (II 214.82), *горда графиня* (II 157.14) – *горде око* (I 344.156) і под.). Такі епітетні конструкції, так само, як і метафоричні, також вважаємо характерологічними.

Отже, до ЛСГ "Характер" зараховуємо епітетні конструкції, які в образній формі, на основі суміжності або спорідненості асоціацій характеризують ліричний персонаж: *великий друг* (I 259.12), *добророзидущі руки* (II 333.25), *друже-брате* (II 47.91), *роботящі руки* (II 334.41), *настоящий християнин* (I 327.85), *щира мова* (I 13.85), *неложні уста* (II 285.33), *нелукаве серце* (I 347.261), *чистий серцем* (II 333.28) і под.

А доброзидущим рукам

І покажи, і поможи,
Святу силу ниспошли.

А чистим серцем? Коло їх

Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди. (II 333. 25)

...Друже-брате!

Ще прийде ніч в смердячу
хату,

Ще прийдуть думи! (II 47.91)

Позитивна оцінка передбачає, що об'єкт у цьому випадку характеризується як такий, якому притаманні позитивні якості. Автор також виражає своє ставлення: схвалення, захоплення тощо.

Негативні риси характеру поет змальовує за допомогою епітетів *жестокий, заздрий, заздро, злий, злоначинающий, зрадливий, ледачий, ледащиця, лепський, лихий, лукавий, лютий, навісний, недобрий, непевний, неправедний, несамовитий, сердитий, скажений, скупий, хитрий* та ін.

Характеризують персонаж й образні епітетні конструкції: *боязливе серце* (I 229.78), *велеречивий язик* (II 289.11), *горде око* (I 344.156), *несита рука* (I 344.137), *неситі пани* (II 219.43), *люта погань* (II 461.В),

лихая твар (II 94.50), *лукавії уста* (II 289.10), *милосердий істукан* (II 273.329), *медоточиві уста* (II 289.2) та ін.

Негативна оцінка вказує на те, що об'єкт характеризується небажаними властивостями, ознаками. Автор висловлює своє негативне ставлення до персонажа – несхвалення, іронію, обурення тощо:

Ніхто й не бачив, як проїхав	Даєш ти, Господи єдиний,
Той управитель, лях ледачий .	Сади панам в твоїм раю,
А він так добре бачив,	Даєш високії палати.
А надто молодую!..	Пани ж неситії , пузаті,
За що пак милує Господь	На рай твій, Господи, плюють.
Лихую твар такую. (II 94.50)	(II 219.43)

Аморальні якості і вчинки людей: неситість, підступність, жорстокість, загарбництво, здирство, мовчазне потурання злу, Шевченко втілював у образах панів, ксьондзів, царів, інших поневолювачів простого люду:

Тим неситим очам ,	Кесарі... то погань!
Земним богам-царям ,	Погань лютая , без Бога;
І плуги, й кораблі,	Сказано дракони! (II 461.B)
І всі добра землі,	
І хвалебні псалми	
Тим дрібненьким богам . (II	

33.34)

На думку В. Смілянської, Шевченків образ світу завжди побудований на конфліктах, суперечностях, протистоянні й боротьбі антагонізмів соціальних та моральних. Шевченко не визнає абстрактної боротьби добра й зла; у його світі добро й зло завжди конкретне, втілене у соціально визначені постаті, конфлікт між якими не може бути замирений [13, 111].

Однак поділ епітетних конструкцій на такі, що характеризують ліричний персонаж позитивно, і такі, що дають негативну характеристику, досить умовний, і такі, що дають негативну характеристику. Наприклад, епітет *кроткий* (Пор.: кроткий – добрий, сердечний, лагідний [12, IV, 367]), сполучаючись із дистрибутом *пророк* має позитивну конотацію: Вомісто **кроткого** пророка... Царя вам повелів надати! (II 102.24).

Однак у поезіях "Колись то ще во время оно...", "Осії. Глава XIV" епітет "кроткий" вживається з іронічно-саркастичним значенням:

Колись то ще, во время оно	Що крикне кара невсипуща,
Полімпій Нума, римський цар,	Що не спасе їх добрий цар,
<i>Тихенький</i> , кроткий государ,	Їх кроткий , <i>п'яний</i> господар
Втомившись, пишучи закони,	(II 328.39)
Пішов любенько погулять.	
І одпочить. Та спочивавши,	
Додумать, як би то скувать	

Кайдани на римлян... (II 335.3)

Тут маємо яскравий приклад індивідуально-авторського ускладнення семантичної структури епітета, розширення його функціонального обсягу за рахунок означуваного, адже "тільки означуваний об'єкт зазвичай виводить на перший план конотативні, маргінальні семи епітета, часто адгерентні, які, у свою чергу, характеризують об'єкт з нового, часто непередбаченого боку" [7, 81].

Семантичним кодом до розуміння епітета завжди є контекст – поетичний, вертикальний, культурологічний, адже Шевченко "належить до поетів, біографія яких є своєрідним ключем для адекватного розуміння його поезії, бо вона широко відбита у творах" [13, 83]. Слушною щодо цього є думка І. Гальперіна, який вважав, що багато ліричних віршів незрозумілі, якщо не знати тих асоціацій, які стали для поета творчим імпульсом [6, 80].

До ЛСГ "Вдача" зараховуємо епітетні конструкції, що характеризують темперамент, природу, натуру, долю ліричного персонажа. Негативні характеристики тут значно переважають: *дракони (кесарі) (II 461.В), дрібненький бог (II 333.39), ірод цар (II 314.393), нетверді ученики (II 322.726), пекельнії діти (I 96.777), пройдисвіт москаль (II 355.7), скверний гад (князь) (II 16.349), цар – творець зла, правди гонитель жестокий (II 281.74), аспід неситий (I 259.440), прибузда князь (II 9.52), чортів син (жид) (I 88.455), фельдфебель-цар (II 280.1), Нерон Микола (I 522.В), людюїд-кат (I 249.420), душеубогий ученик (II 322.726), подлий раб (II 280.18), супостат-християнин (II 462.В), народний розпинатель (II 263.15), самодержавець господар (II 352.68), кровавий шинкар (цар) (II 332.10), проклятий ксьондз (II 233.54), проклятий лановий (II 233.43), препоганий пан (I 46.737), преступне чадо (II 277.510)* та ін.

Характер інтонаційної теми персонажа зумовлюється й морально-етичним змістом характеру героя, й авторським ставленням до нього [13, 145]. Тому позитивними рисами називаємо ті, які викликають захоплення, співчуття, схвалення у поета; їх презентують епітетні конструкції *безталанна Оксаночка (II 218.18), буй-голова (II 32.20), лицар гетьман (II 218.28), люди небораки (II 358.1), невсипуща наймичка (I 315.219), козак-орел (II 45.28), пан-отаман (I 415.В), син-орел (I 76.45), сокіл-брат (I 140.2315), славний Гус (I 264.77), трудящі люди (II 332.13), робочі голови (II 332.4), святої волі споборники (II 282.93), апостол правди (II 362.4), сонця правди син (I 264.82, негрішне око (II 238.7), блаженний муж (I 340.1), найкращий парубок Микита (II 77.21), праведнича душа (I 345.193), преблагий муж (II 255.265), праведная мати (II 266.62), пренеповинний Петрусь (II 243.142), золотий плебей (II 321.672)* та ін.

Шевченко "у незвичайно високій степені" умів відчувати свою душу в інших "єствах", "підкладати свою власну психіку" своїм героям [1, 47],

тому в поетичних текстах епітетні конструкції, як правило, функціонують як дешифратори образу автора:

Аж за Байкал; загляну в гори, В вертепи темнії і в нори Без дна глибокїї, і вас – Сборники святої волі – Із тьми, із смрада і з неволі Царям і людям напоказ На світ вас виведу надалі... (II 282.93)	Трудящим всеблагий, На їх окраденій землі Свою ти силу ниспошли. (II 332.13)	людям,
---	--	---------------

Вдачу поет часто ставить у залежність від соціального статусу: *Петрові собаки вововоди* (II 30.61), *фельдфебель-цар* (II 280.1), *кесар-кат* (II 32.12), *рабов раби (скіфи)* (II 278.547), *сатрап-капрал* (II 281.37), *самодержавець господар* (II 352.68), *Нерон Микола* (I 522.В), *товариш запорожець* (I 288.603), *лицар гетьман* (II 218.28), *міністри-раби* та ін.

Продуктивними у цій групі є метафоричні перенесення тварина-людина: *змійне око* (II 51.98), *людськії шашелі* (II 367.14), *вовча натура* (II 73.151), *оддоєні щенята (цесаревичі)* (II 356.7), *собачий син* (II 171.218), *медвежа натура* (I 253.566), *син-орел* (I 76.45), *овеча натура* (I 338.52), *голубині очі* (I 237.14), *сука-мати* (I 143.2408), *скверний гад (князь)* (II 16.349), *блудний котюга (Давид)* (II 73.149); міфічна істота-людина: *чарівниця-сестра* (II 114.7), *сатана-чоловік* (II 82.220), *скурвий син* (II 253.189), *чортова сестра* (II 361.11), *чортів син* (I 88.455), *Юпітер-кесар* (II 273.350), *пекельні діти (конфедерати)* (I 96.777).

Метафоричний зсув традиційно-узусної семантики означуваних лексем забезпечує динаміку розвитку характеру ліричного персонажа, що "можна розглядати як когезію образного плану, оскільки тут розгортання образу постійно пов'язується із зіставленням абстрактного типу, який лежить в основі створення даного образу" [6, 82].

У мовотворчості Т. Г. Шевченка спостерігаємо виразну тенденцію замінити однослівну номінацію образною епітетною конструкцією: хамів син (Ярема), чортів син (жид), пекельні діти (конфедерати), груші гнилобокї (конфедерати), скверний гад (князь), народний розпинатель (тиран), кат людський (цар), людськії шашелі (пани) і под.

Аж зареве та загуде, Козак безверхий упаде, Розтрощить трон, Порфиру, Роздавить вашого кумира, Людськії шашелі. Няньки, Дядьки отечества чужого! (II 367.14)	Дивіться, що роблять у титаря в хаті Пекельні діти. (I 96.777)
--	---

Перифрастичні епітетні конструкції характерологічного плану Шевченко часто використовує у присвятах, звертаючись до свого на той час уявного, але об'єктивно існуючого адресата: великий чудотворче, возлюбленик муз і грацій (Щепкін у "Неофітах"), кроткий пророк (Марко Вовчок у вірші "Марку Вовчку"), великомученик святий, пророк Божий (Лермонтов у поезії "Мені здається, я не знаю...") і под.

Надзвичайно продуктивним у Шевченка для змалювання характеру, вдачі є епітет "святий". Святість для нього – це втілений моральний ідеал поведінки. Дистрибути набувають позитивної характеристики:

Молилися перед хрестом	<i>Благословенная в женах,</i>
Закуті в пута неофіти,	<i>Святая праведная мати</i>
Молились радісно. Хвала!	<i>Святого сина на землі.</i> (II
Хвала вам, душі молодіе!	266.62)
Хвала вам, лицарі святиє!	
Вовіки-віки похвала! (II 75.431)	

Найчастіше епітет "святий" уживається у переносному значенні (морально чистий, благородний): *святий муж* (II 323.739), *святий чех* (I 264.75), *святий воїни* (II 275.420), *святая жена* (II 492.В), *святий дітки* (II 320.646), *святий великомученик* (II 228.33), *святий тихолубець* (II 334.47), *бондар святий* (II 316.449), *Максим святий* (II 258.380) та ін.

Із значенням "дорогий, заповітний, який глибоко шанують" вживаються епітетні конструкції: *святий гость* (II 317.505) *святая мати* (II 15.293), *святий розум* (II 266.69), *зоренько святая* (Марко Вовчок) (II 290.9).

Прикметним є використання епітета "святий" з елементами іронії: *святий сіряк* (II 95.91), *царі святі* (II 417.В, II 74.214).

До ЛСГ "Інтелектуальні особливості" належать епітетні конструкції: *великий дурень, великомудрий, думне чоло, дурний, лобом неширокий, любомудр, апостол науки, невчене око, немудрий, неодокований, нерозумний, письменний, премудрий, просвіщенний, розумний, тупорилий та ін.*

Інтелектуальний розвиток особистості для поета є надзвичайно важливим, тому розумово обдарованими у Шевченка є позитивні персонажі: *любомудр чех* (I 263.56), *великомудрий Богдан* (I 292.4), *премудрий прозорливець (Самуїл)* (II 252.40), *просвіщенний християнин* (II 93.14), *розумні люди* (I 373.481). Натомість невисоку оцінку інтелектуальних особливостей одержують як позитивні, так і негативні ліричні персонажі: *невчене око* (II 332.84), *дурна, нерозумна кума (про Н. В. Тарнавську)* (II 368.2), *дурний розум* (I 393.8), *лобом неширокий Саул* (II 352.62), *неодокований сіряк (крепак)* (II 39.9), *немудра думка* (I 264.74), *нерозумні діти* (I 76.42), *нерозумні люди* (I 341.64) та ін.

Художник слова все ж таки не вільний від прояву несвідомого в оцінці окремих фактів і подій і мимоволі виражає це шляхом висування тих чи інших моментів як дуже значних і тому вартих графічної інтерпретації

[6, 58], тому знаковим є факт ампліфікацій епітетних конструкцій для змалювання характеру ліричного персонажа у поетичній мовотворчості Т. Г. Шевченка: Оце ледащо. Щирий пан, Потомок гетьмана дурного, І презавзятий патріот; Та й християнин ще до того. (II 88.12).

Втілюючи художньо-естетичний задум в образну систему твору, спираючись на стилістику національної мови, письменник ніби заповнює мовним матеріалом свою стилістичну систему, породжену його суб'єктивно-психологічною природою [8, 166]. Митець розглядає світ, визначає систему цінностей з позицій свого естетичного ідеалу [10, 70], і Шевченко не є винятком. Змальовуючи характер негативного ліричного персонажа, поет, однак, уникає його психологічного аналізу і "ніколи не стає на внутрішню щодо нього психологічну позицію" [13, 151]. На думку В. Смілянської, ця стильова риса є відображенням архітекtonіки образного світу на рівні внутрішньої композиції: адже давно помічено невиразність та однотипність зображення негативних персонажів у поезії Шевченка. Ю. Івакін, наприклад, пояснював це тим, що вони є образами другого плану, потрібними авторові передусім для того, щоб шляхом контрастного зіставлення повніше окреслити образи позитивних героїв. Негативні персонажі виступають у ролі обставин, які певною мірою обумовлюють долю героїв твору, і автора цікавить не їхня індивідуальність, а типові соціальні риси [13, 151]. На превалюючий характер транспозиції "людина-позитивна ознака-добро" у Шевченковій творчості вказує й А. Мойсієнко. Науковець вважає, що загальна позитивна семантика домінанта "людина", що репрезентує на рівні абстракції світ добра, в композиційній структурі Шевченкового вірша слугує важливим зіставно-протиставним засобом для адекватного смислового і стилістичного сприйняття другого компонента опозиції того самого семантичного поля (людина) [9, 124].

Отже, поетична картина світу певного письменника репрезентує частину лексики ЛСП, наявного в лексичній системі мови, а будь-який поетичний твір постає як складна система взаємопов'язаних, перехресних ЛСП. Зважаючи на це, вважаємо за доцільне для виявлення семантичних, структурних, граматичних та функціональних характеристик епітетів у поетичній мовотворчості Т. Г. Шевченка використовувати метод польового структурування, адже у межах семантичного поля досліджувана сукупність слів фактично має змогу сама себе членувати, тобто "виділяти зі свого складу ядро, навколо якого на підставі певних семантичних зв'язків ієрархічно групуються слова-елементи" [2, 43].

Лексико-семантичне поле епітетних конструкцій на означення характеру ліричного персонажа у поетичній мовотворчості Т. Г. Шевченка характеризується значною кількістю елементів, варіативністю мовного вираження, що свідчить про важливість для поета морально-психологічних засад створюваних ним образів.

Стилістичний реєстр епітетних конструкцій на означення характеру ліричного персонажа обумовлений індивідуально-авторськими настановами поета і визначається шляхом контекстуального аналізу. "Позитивна" вертикаль характеристик, як правило, психологічно поглиблена і декларується як моральний імператив. Змальовуючи негативні характери, поет демонструє власне ставлення: осуд, несхвалення, обурення тощо, і формує у такий спосіб естетико-аксіологічні орієнтири читача.

1. *Балей С.* З психології творчості Шевченка. – Черкаси: Брама, 2001;
2. *Бурячок А. А.* Принципи моделювання семантичних полів лексики // Мовознавство. – 1985. – № 4; 3. *Ващенко В. С.* Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка. – Дніпропетровськ, 1982; 4. *Ващенко В. С.* Мова Т. Шевченка. – Х., 1963; 5. *Галич О., Назарець В., Васильєв Є.* Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. О. Галича. – Київ: Либідь, 2001; 6. *Гальперин И. Р.* Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 4-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2006; 7. *Грабовецька О.* Епітетна конструкція у художньому перекладі. – Дис. канд. філол. наук. – К., 2003;
8. *Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.* Стилістика української мови. – К.: Вища школа, 2003; 9. *Мойсієнко А. К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша. – К.: Правда Ярославичів, 1997;
10. *Пахаренко В.* Українська поетика. Наукове видання. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002;
11. *Попик И. П.* Лексико-семантическое поле "жестикуляция" в языке и речи (на материале англоязычных словарей и текстов). Дис. канд. филол. наук. – Одесса, 2004;
12. *Словник української мови:* В 11 т. / І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980; 13. *Смілянська В. Л.* Шевченкознавчі роздуми. Зб. наук. праць. – К., 2005; 14. *Шевченко Т.* Повне збір. творів: В 10 т. – К.: Вид.-во АН УРСР, 1951. – Т. 1; 1953, Т. 2